

СОВЕТСКО-ФИНЛЯНДСКИЕ ОТНОШЕНИЯ 1917-1944 гг. В ОСВЕЩЕНИИ УКРАИНСКОЙ ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ИСТОРИОГРАФИИ

Вячеслав Иванов

Киев, Украина

В статье исследуется проблема освещения взаимоотношений между Советским Союзом и Финляндией во время двух мировых войн в трудах украинской национальной историографии, выделяется роль Украины и «украинского вопроса», как важной составляющей, при анализе советско-финляндских связей, особенно в периоды Украинской революции 1917–1921 гг. и советско-финляндских конфликтов 1939–1940 гг. и 1941–1944 гг. Большое внимание уделено оценке участия украинцев в военно-политических процессах СССР и Финляндии во время мировых войн и каким образом эти события отразились на украинской исторической памяти.

Ключевые слова: советско-финские отношения, Первая мировая война, Вторая мировая война, украинская историография

Исследование советско-финляндских отношений 1917–1940 гг. неизбежно было связано с Украиной и «украинским вопросом», что естественно, не могло не привлечь внимания украинских историков, особенно после провозглашения независимости в 1991 г. Эти факторы, связанные с национально-освободительными, международно-геополитическими и социально-психологическими аспектами, нашли отражение в трудах советской, российской постсоветской и финляндской историографий, однако в освещении украинской исторической науки, особенно после середины 1990-х гг., фактически образовался пробел, который долгое время оставался без должного внимания. Дифференциация различных моментов советско-финляндских отношений, особенно начиная с периода от революции и гражданской войны в Советской России и Финляндии и заканчивая советско-финляндскими военными конфликтами во время Второй мировой войны, так или иначе отражалась на международно-политических и социально-экономических тенденциях развития Украины и украинской государственности, особенно в период борьбы за создания единой и национальной державы. В современной украинской историографической ситуации важное внимание уделено именно созданию политконцептуализму, антропоцентрических подходов до изучения периода 1917–1944 гг., где на первое место объектом изучения выступает именно человеческий фактор, показывается героизм и жертвенность украинского народа в борьбе за национально-государственный контекст, в перспективе изучения взаимосвязей, наряду с историей СССР и Финляндии.

В период с 1990-х гг. по 2010-е гг. сформировались, фактически, несколько региональных научно-исследовательских центров, которые занимались проблемами взаимосвязей Украины с СССР и Финляндией в течении с 1917–1944 гг. Такими объединениями стала киевская школа (М. В. Коваль, И. Т. Муковский, А. Е. Лысенко, В. А. Гриневич, В. Ю. Король, Ю. Бадах, Б. М. Гончар, В. В. Пилипенко, А. Г. Слюсаренко, С. Ф. Пивовар, Г. П. Савченко, И. К. Патриляк, Н. А. Боровик, А. В. Потыльчак, П. Панченко, И. Дерейко, М. Майоров, Ю. Щербак) [12, 13, 23, 4, 5, 6, 7, 8, 20, 1, 9, 31, 38, 36, 32, 35, 33, 34, 10, 2, 3, 44], львовская (М. Гетьманчук, Р. Б. Сирота) [4, 39, 40], ровненская (Г. Я. Невинная) [24, 25, 26, 27, 28, 29], харьковская (В. И. Семененко, Л. А. Радченко) [37], днепроовская (Д. В. Ковалев) [14, 15, 16, 17, 18, 19], которые в процессе изучения данной проблемы, касаясь истории Украины периода национальной революции 1917–1921 гг., подъема и активизации борьбы за суверенную державу, истории внешней политики и дипломатии Украины и зарубежных стран, этнопсихологии и социокультурных связей, выделяют украинский контекст в интерпретации анализа

советско-финляндских отношений с 1917 по 1944 гг. Некоторые аспекты, касающиеся взаимоотношений СССР, Украины, нацистской Германии и Финляндии, высветлены в труде В. Косыка [22].

Одним из первых уделил внимание украинскому аспекту во время Второй мировой в контексте М. В. Коваль [12, 13]. В частности, он считал, что конфликт между СССР и Финляндией был не просто очередным советско-финляндским локальным военным столкновением накануне советско-германской войны 1941–1945 гг., он имел далеко идущие последствия, в том числе и для Украины, поскольку в нем брали участие войска, передислоцированные с ее территории, в которых принимали участие украинцы и выходцы с украинских земель, о чем умалчивала советская и российская постсоветская историографии. Проведенный М. В. Ковалем анализ военно-политической обстановки в 1939–1941 гг. стал, можно сказать, небольшим прологом, для изучения советско-финляндских отношений в годы Второй мировой войны украинскими историками, пусть и с незначительным акцентом. Продолжателем дела М. В. Ковалья стал его ученик, А. Е. Лысенко. В представленных работах, были проанализированы события, которые, на мнение, автора и его коллег, так или иначе были тесно связаны с деятельностью украинцев, во время Второй мировой войны. А. Е. Лысенко, предложил рассматривать советско-финляндскую войну 1939–1940 гг., как конфликт, в котором принимали участие и рядовые украинцы, мобилизованные сталинским режимом [23].

Взаимосвязь финляндского национально-освободительного движения с внутринеополитическими процессами в России и Украине исследует молодой украинский ученый Д. В. Ковалев (Днепропетровск) [14, 15, 16, 17, 18, 19]. По мнению исследователя, финляндский опыт ярко показал, что страна, обладающая незначительным количеством человеческих и природных ресурсов, может успешно завоевать независимость, консолидируя и акцентируя факторы национального единства с международно-правовой поддержкой независимой борьбы. Эти ключевые тенденции, как подчеркивает Д. В. Ковалев, отсутствовали у лидеров Украинской национальной революции, что неотвратимо привело к катастрофе и поражению борьбы за суверенитет и создание украинского государства. Финны, по утверждению ученого, успешно использовали шанс после революции 1917 г., который стал «отправной точкой для дальнейших шагов», среди которых было строительство независимого европейского демократического государства, в то же время, как украинцы этот шанс утратили из-за внутренних разногласий и агрессии извне [16, С. 174–175].

Страницы военной истории Украины, посвященные трагедии военнопленных, проблеме участия украинцев в боевых действиях во время советско-германской 1939–1945 гг. и советско-финляндских войн 1939–1944 гг., попытке создания новых концептуальных конструкций и теорий относительно участия Советской Украины и украинского национально-освободительного движения за рубежом, показали украинские исследователи В. Ю. Король, И. К. Патриляк, Н. А. Боровик, В. А. Гриневич, Б. М. Гончар, В. В. Пилипенко, А. Г. Слюсаренко, С. Ф. Пивовар, Г. П. Савченко, А. В. Потыльчак, П. Панченко, И. Дерейко, М. Майоров, Ю. Щербак [20, 32, 5, 6, 7, 8, 31, 38, 36, 35, 33, 34, 10, 2, 3, 44]. На первый план в исследованиях киевских историков выходят вопросы, связанные с национальным строительством общих исторических судеб Финляндии и Украины во время революций и освободительных войн 1917–1922 гг., деятельностью политических и культурно-просветительских организаций, борьба за создание и укрепление базы государства, противостояние натиску Советской России во время советско-финляндской 1939–1940 гг. («Зимней войны»), как в военно-стратегическом, так и международно-правовом и политическом поле.

Основы и принципы финляндской внешней политики в 1930-е годы разглядывает в своих многочисленных научных разведках Г. Я. Невинная [24, 25, 26, 27, 28, 29] (Комар) из г. Ровно (РДГУ). В своей кандидатской диссертации, посвященной развитию и становлению немецко-финляндских отношений, она стремилась показать неоднозначные и спорные моменты финской внешней политики накануне Второй мировой войны,

анализируя причины, которые заставляли финский внешнеполитический истеблишмент искусно маневрировать между тоталитарными (Германия, Италия, СССР, Испания, Португалия) и демократическими (США, Англия, Франция) государствами. Безусловно, кандидатская диссертация и многочисленные научные публикации Г. Я. Невинной не рассматривают аспекты советско-финляндского противостояния 1939–1944 гг. и не выделяют украинский фактор из среды взаимоотношений СССР-Финляндия, но тем не менее, дают интересную оценку, трактуя немецко-финляндские отношения 1930-х гг. как такие, которые не только влияли на политику двух государств, но и определяли характер особенностей международных отношений в Европе в предвоенные годы.

Совершенно иным концептуальным подходом отличается написанная харьковскими учеными В. И. Семененко и Л. А. Радченко [37] монография, посвященная основным событиям Второй мировой войны. Автора дают оценки происходящему, не отказавшись от советской терминологии, так, например, «Великая Отечественная война» у них вместо советско-германской войны, а нацистская Германия названа «фашистской». Автора дают в целом трезвую и правильную оценку происходящему, акцентируя внимание и внешнеполитических проблемах, локального, по их мнению, советско-финляндского конфликта, как важного составляющего Второй мировой войны. Главным печальным итогом, по мнению В. И. Семененко и Л. А. Радченко, стал то, что «анализ военных действий в Финляндии убедил Гитлера в слабости Красной Армии». Огромные потери, понесенные в наступательных сражениях с финнами, привели к новой волне репрессий, которые только ухудшили обороноспособность Советского Союза и не способствовали к отражению немецкого удара летом 1941 г., в том числе и на территории Украины.

С использованием значительного фактологического и источниковедческого ресурсов подошел к исследованию «украинского вопроса» во время советско-финляндской войны 1939-1940 гг. Р. Б. Сирота (Львов) [39]. Исследователь подчеркивает попытки влияния украинских эмигрантских кругов на британский политический истеблишмент относительно возможной реализации создания антибольшевистского фронта и создания украинского государства. Однако, как подчеркивает ученый Р. Б. Сирота, британцы сосредоточились на реализации плана вторжения в морское и воздушное пространство СССР на Севере Европы, Закавказье, Черном и Балтийских морях. Более того, руководство Британии предпочло украинские организации польским, считая территории Западной Украины и Белоруссии по-прежнему территории Польской республики, а не частью земель Украинского государства, что проявилось, в интерпретации Р. Б. Сироты, отказом от вмешательства англичан в организацию антикоммунистической борьбы на украинских землях [39, С. 305–306].

Таким образом, в украинской отечественной историографии конца 1990-х – начала 2010-х гг., был сделан важный шаг в сторону изучения «украинского следа» в советско-финляндских отношениях 1917–1944 гг. Выделена роль Украины и «украинского вопроса», как важной составляющей, при анализе советско-финляндских связей, во время национально-освободительного движения 1917–1921 гг. Общей парадигмой этого периода, по мнению украинской историографии есть то, что Финляндия и Украина одинаково боролись за независимость в равных условиях, однако первая смогла перехватить эстафету защиты суверенитета, а вторая стала жертвой интервенции и политической анархии. Вторым важным фактором, который объединял исторические взаимоотношения Финляндии и Украины, стал период Второй мировой войны. Оказавшись под контролем Советского Союза, Украина, как подчеркивают украинские историки, оказалась втянутой в советско-финляндские конфликты, что унесло жизни от 9 000 до 40 000 этнических украинцев. В условиях агрессии СССР зимой 1939–1940 гг. против Финляндии политическая украинская эмиграция попыталась использовать национальную борьбу республики за независимость как подготовку к началу освобождения Украины от власти большевизма, однако этот проект, из-за отсутствия интереса в странах Запада и невозможностью Финляндии продолжать борьбу

проти́в мо́щи Со́ветско́го Сою́за, не́ бы́л реалі́зован. Про́доло́женіе Фінля́ндіею бо́рьби проти́в СССР во́ время со́ветско-германско́й во́йны 1941–1945 гг. дискреді́тувало, по́ мнені́ю украї́нских історі́ков, ре́спубліку в гла́зах мірово́й о́бщественности, что́ не спосо́бствовало бо́рьбе проти́в ста́линізма, а нао́борот, то́лько уве́личивало во́енный потенці́ал бло́ка «О́си». Впро́чем, на се́годняшний де́нь, украї́нское скандіно́ведение явля́ется і́нтересным по́лем для і́зученія ро́ль Укра́ины и «украї́нского во́проса» в гло́бальном і́сторическом нау́чном і́змерені́и. Проаналі́зував мно́гочисленные тру́ды украї́нских уче́ных, мы выя́вили тенде́нции взаі́мосвязе́й, кото́рые просле́живались, не то́лько в со́ветско-фінля́ндских о́тношені́ях, но и указа́ывали б на ха́рактер и свя́зи о́бщей і́сторическо́й судьбы́ Фінля́ндіи и Укра́ины в тесных хі́тросплетені́ях Вто́рой мірово́й во́йны.

1. Бадах Ю. Радянсько-фінське дипломатичне протистояння (1939–1940 рр.) / Ю. Бадах // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. – 2011. – Вип. 16. – С. 278–293.
2. Війна і міф. Невідома Друга світова / За заг. ред. О. Зінченка, В. В'ятровича, М. Майорова. – Харків : Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», 2016. – 272 с.: іл.
3. Від Рейхстагу до Івдзіми. У полум'ї війни. Україна та українці у Другій світовій / Заг. ред. Я. Примаченко; Авт. кол.: В. Вятрович, С. Громенко, М. Майоров, І. Патріляк, Я. Примаченко, А. Руккас. – Х. : Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», 2017. – 352 с.
4. Гетьманчук М. Радянсько-фінляндська війна 1939–1940 рр. та особливості її відображення в сучасній російській історіографії // Вісник Національного університету «Львівська політехніка»: Збірник наукових праць / Національний університет «Львівська політехніка». – Львів, 2006. – № 555: Держава та армія. – С. 109–116.
5. Гриневич В. А. Політична історія України. ХХ ст.: У 6 т. / В. А. Гриневич // Відп. ред. І. Ф. Курас. – К: Генеза, 2002-2003. – Т. 4: Україна у Другій світовій війні, 1939–1945. – К., 2003. – 584 с. – С. 74–79.
6. Гриневич В. А. Суспільно-політичні настрої населення України в роки Другої світової війни (1939–1945 рр.) / В. А. Гриневич; НАНУ; Ін-т політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса. – Київ, 2007. – 520 с.
7. Гриневич В. А. Неприборкане різногосся: Друга світова війна і суспільно-політичні настрої в Україні. 1939 – червень 1941 рр. / В. А. Гриневич. – Київ-Дніпропетровськ : Видавництво «Ліра», 2012. – 508 с.
8. Гриневич В. А. Радянсько-фінляндська війна 1939-1940, «Зимова війна» 1939-1940 / В. А. Гриневич // Енциклопедія історії України: У 10 т. / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. – К. : Наук. Думка, 2012. – Т. 9: Прил – С. – 2012. – 944 с.: іл. – С. 121–122.
9. Гончар Б. М. Радянсько-фінляндська війна 1939-40 // Українська дипломатична енциклопедія: У 2-х томах / КНУТШ; ІМВ; Редкол.: Л.В. Губерський, В.А. Вергун, В.І. Головченко, В.П. Гондюл, К.І. Грищенко, О.В. Задорожній, В.Г. Кремень, Д.В. Табачник, В.М. Литвин та ін.; Відп. за вип. Д.В. Кушерець, Є.А. Харлан. – Київ : Знання України, 2004. – Т. 2: М-Я. – С. 380–381.
10. Дерейко І. Українські військові формування в складі армії та поліції нацистської Німеччини / І. Дерейко // Україна в Другій світовій війні: погляд з ХХІ ст.: іст. нариси: у 2 кн. / [Нац. акад. наук України, Ін-т історії України]; редкол.: В. А. Смолій (голова колегії) [та ін.]. – Київ: Наукова думка. Кн. 2: / [О. Бровар, О. Буцько, Д. Веденєєв та ін.]. – 2011. – С. 430–479.
11. Друга світова війна в історичній пам'яті України. (За матеріалами Українського інституту національної пам'яті) / [Упорядники: Л. Герасименко, Р. Пілявець]. – Київ-Ніжин : Видавець ПП Лисенко М. М., 2010. – 247 с.
12. Коваль М. В. Україна: 1939–1945. Маловідомі і непрочитані сторінки історії / М. В. Коваль. – К. : Вища шк., 1995. – 194 с.
13. Коваль М. В. Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняних війнах (1939–1945) / М. В. Коваль. – К. : Видавничий дім «Альтернативи», 1999. – 336 с.
14. Ковальов Д. В. Бій при Хонканіємі (перший бойовий досвід фінляндських танкових військ). Історичні етюди: збірник наукових праць / Д. В. Ковальов. – Вип. 3. – Дніпропетровськ, 2011. – С. 117–119.
15. Ковальов Д. В. Фінляндський рух егерів: між кайзером та царем / Д. В. Ковальов // Питання німецької історії. – Дніпропетровськ, 2014. – Вип. 40. – С. 189–203.

16. Ковальов Д. В. Велике князівство фінляндське у часи Першої світової війни / Д. В. Ковальов // Гуманітарний журнал. – Дніпропетровськ, 2014. – № 3–4. – С. 167–176.
17. Ковальов Д. В. Фінляндія у вирі Першої світової війни / Д. В. Ковальов / Д. В. Ковальов // Каразінські читання (історичні науки): Тези доповідей 68-ї міжнародної наукової конференції (м. Харків, 24 квітня 2015 р.). – Х. : Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, 2015. – 204 с. – С. 95–96.
18. Ковальов Д. В. «Фінляндська Народна Республіка» як більшовицька авантюра / Д. В. Ковальов. – Полілог: збірник наукових праць. – Одеса, 2016. – Вип. 3. – С. 11–22.
19. Ковальов Д. В. Озерний Край у 1918-му: «фінляндський меч» під «німецьким щитом» / Д. В. Ковальов // Питання німецької історії. – Дніпро, 2016. – Вип. 42. – С. 304–319.
20. Король В. Ю. Трагедія військовополонених на окупованій території України в 1941–1944 роках / В. Ю. Король. – К. : Видавничий центр «Академія», 2002. – 128 с.
21. Комар (Невинна) Г. Я. Німецько-фінські відносини в 1933–1939 рр.: дис... канд. іст. наук: 07.00.02 / Чернівецький національний ун-т ім. Юрія Федьковича. – Чернівці, 2005. – 191 с.
22. Косик В. Україна і Німеччина у другій світовій війні / В. Косик. – Львів : Наукове товариство ім. Т. Шевченка у Львові, 1993. – 659 с.
23. Муковський І. Т. Звитяга і жертвність: Українці на фронтах Другої світової війни / І. Т. Муковський, О. С. Лисенко; відп. ред. В. Д. Конашевич. – К. : Пошуково-вид. агентство «Книга пам'яті України», 1996. – 568 с.
24. Невинна Г. Я. (Комар) Аландські острови у контексті політики «північного нейтралітету» Фінляндії другої половини 1930-х рр. / Г. Я. Невинна // Історико-політичні проблеми сучасного світу. Т. 9. – Чернівці : «Рута», 2002. – С. 269–274.
25. Невинна Г. Я. (Комар) Німецько-фінська торгівельна угода 1934 р.: її суперечливий характер / Г. Я. Невинна // Науковий збірник «Матеріали науково-практичної конференції «Динаміка наукових досліджень 2003». Т. 3. – Дніпропетровськ : Наука і освіта, 2003. – С. 44–46.
26. Невинна Г. Я. (Комар) Внутрішньополітичні процеси у Фінляндії у 1930-х рр. та їх вплив на зовнішню політику країни / Г. Я. Невинна / Науковий вісник. Одеський державний економічний університет. Всеукраїнська асоціація молодих науковців. – Науки : економіка, політологія, історія. – 2010. – №1 (102). – С. 145–153.
27. Невинна Г. Я. (Комар) «Німецьке питання» у зовнішній політиці Фінляндії в 30-ті рр. ХХ століття / Г. Я. Невинна // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. – 2012. – Вип. 23. – С. 385–391.
28. Невинна Г. Я. (Комар) «Фінське питання» у зовнішній політиці Німеччини в 1933-1939 рр. / Г. Я. Невинна // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету. – Випуск 23. – Рівне : РДГУ, 2012. – С. 385–391.
29. Невинна Г. Я. Фінляндія в геополітичній грі Балтійського регіону (міжвоєнний період) // Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки / Волинський національний університет імені Лесі Українки. – Луцьк, 2012. – № 21 (246). – С. 103–107; Україна-Фінляндія: Збірник наукових статей / КНУ ім. Т. Шевченка. Ін-т Росії та Східної Європи. – Київ-Гельсінки : Аквilon-Пресс, 1999. – 200 с.
30. Папакін Г. Доля національної еліти України та Фінляндії на зламі епох: Павло Скоропадський і Карл Густав Маннергейм / Г. Папакін // Етнічна історія народів Європи. – К., 2000. – Вип. 5. – С. 53–58.
31. Пилипенко В. Відносини між Україною та Фінляндією (1918–1921 рр.) / В. Пилипенко // Етнічна історія народів Європи. – К., 2000. – Вип. 5. – С. 59–63.
32. Патриляк І. К. Україна в роки Другої світової війни: спроба нового концептуального погляду / І. К. Патриляк; М. А. Боровик. – Ніжин : Видавець ПП Лисенко М. М., 2010. – 590 с.
33. Полягли в снігах Суомі: Книга Пам'яті України про громадян, які загинули у воєнних конфліктах за рубежем / Гол. ред. кол.: І. О. Герасимов, І. Т. Муковський, П. П. Панченко, Р. Г. Вишневський та ін. – Київ : Книга Пам'яті України. – Т. 2. – 2004. – 968 с.
34. Полягли в снігах Суомі: Книга Пам'яті України про громадян, які загинули у воєнних конфліктах за рубежем / Гол. ред. кол.: І. О. Герасимов, І. Т. Муковський, П. П. Панченко, Р. Г. Вишневський та ін. – Київ : Книга Пам'яті України. – Т. 3. – 2005. – 984 с.

35. Потильчак О. В. Радянський військовий полон та інтернування в Україні (1939-1954) / О. В. Потильчак. – К. : Видавництво Національного педагогічного університету ім. М. П. Драгоманова, 2004. – 482 с.
36. Савченко Г. Українська військова рада Гельсінгфорсу в 1917 році / Г. Савченко // Етнічна історія народів Європи. – К., 2000. – Вип. 5. – С. 48–52.
37. Семененко В. И. Великая Отечественная война. Как это было... / В. И. Семененко, Л. А. Радченко. – Белгород; Харьков : Клуб семейного досуга, 2008. – 416 с.
38. Слюсаренко А. До проблеми зародження національної державності в Україні та Фінляндії (спроба історико-порівняльного аналізу) / А. Слюсаренко, С. Пивовар // Етнічна історія народів Європи. – К., 2000. – Вип. 5. – С. 43–47.
39. Сирота Р. «Вони вирушать до Скандинавії «туристами»: Велика Британія і український проект у Зимовій війні 1939–1940 років / Р. Сирота // Вісник Львівського університету ім. Івана Франка: збірник наукових праць / Львівський національний університет ім. Івана Франка. – Львів, 2010. – С. 283–308. – (Серія історична ; Вип. 45).
40. Сирота Р. Дві спроби запровадження україністики в міжвоєнній Великій Британії / Р. Сирота // Україна модерна / Львів. нац. ун-т ім. І. Франка, Ін-т іст. досліджень; редкол.: В. Верстюк, Я. Грицак, Л. Зашкільняк [та ін.] – Київ; Львів, 2002. – Число 7. – С. 185–211.
41. Україна і український народ у Другій світовій війні: дискусії / УІНП: [упоряд.: Л. Герасименко, Р. Пилявець]. – Київ : Видавництво ім. Олени Теліги. – Вип. 1: Актуальність дослідження історії Другої світової війни в контексті досягнення консолідації українського народу. Україна напередодні та на початку Другої світової війни (друга пол. 1930-х - червень 1941 рр.). – 2009. – 56 с.
42. Україна і український народ у Другій світовій війні: дискусії / УІНП: [упоряд.: Л. Герасименко, Р. Пилявець]. – Київ : Видавництво ім. Олени Теліги. – Вип. 1: Актуальність дослідження історії Другої світової війни в контексті досягнення консолідації українського народу. Україна напередодні та на початку Другої світової війни (друга пол. 1930-х - червень 1941 рр.). – 2009. – 56 с.
43. Україна у Великій війні 1939–1945: науково-популярне видання / Упоряд.: Л. Герасименко, В. Расевич; відп. за вип., ред. І. Р. Юхновський. – Київ : Емма, 2014. – 264 с.
44. Щербак Ю. Мала Фінляндія проти червоного гіганта / Ю. Щербак // Слово Просвіти: всеукраїнський культурологічний тижневик. – Київ, 2016. – 3-9 листопада (№ 44). – Електронний ресурс. – Режим доступа: https://www.ukrinform.ua/rubric-other_news/2134655-mannergejm-proti-stalina-ak-provalivsa-blickrig-okupantiv.html.